

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR¹

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK ÉRTÉKVONATKOZÁSAI ÉS AZOK INTEGRATÍV SZEREPE²

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.1

ABSZTRAKT

A tanulmányban ismertetett kutatás során 2007 és 2011 között összesen 241 interjú (többségében hosszabb videóinterjú) készült, olyan különböző társadalmi, nemi és életkori csoportokhoz sorolható interjúalanyokkal, akiknek világvéjük, társadalmi státuszuk és politikai alapállásuk is különböző volt; a kiválasztás alapjául a haszon- és sikerorientált mainstreamtől eltérő életstratégiájuk szolgált. A szerzők hipotézise szerint a mainstreamtől eltérő attitűd bizonyos értékek dominanciáját feltételezi, amelyek a társadalmi integráció szempontjából is fontos szerepet játszanak; e tanulmányban a kutatás eredményeinek ismertetése során ezeket az értékeket összegezték.

Kulcsszavak: alternatív életstratégiák, értékek, integráció, világvépek

VALUE ASPECTS OF ALTERNATIVE LIFE STRATEGIES, AND THEIR INTEGRATIVE ROLE

ABSTRACT

During the research, 241 interviews were made between 2007 and 2011. The interviewees were members of different social, gender, and age groups, with different world-views, social status and political attitudes. Their common denominator was the representation of any alternative life strategies compared to the profit- and success-oriented mainstream. The hypothesis of the authors was that these "alternative" people have further common attributes, which play an important role in the social integration process, too. The article summarizes the typical (integrative) values of these alternative life strategies.

Key words: alternative life strategies, integration, values, world-views

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Moholy-Nagy Művészeti Egyetem

2 A kutatásra az OTKA 108836 sz. *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* c. projekt keretében került sor

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK ÉRTÉKVONATKOZÁSAI ÉS AZOK INTEGRATÍV SZEREPE

Az integrációs problémákat általában a *társadalom* felől szokták megközelíteni. Van a „nagy” társadalom, amely (több vagy kevesebb sikerrel) integrálja a hozzá képest parciális helyzetű (kisebb) csoportokat, egyéneket. (Ennek a „nagy” társadalomnak a határait persze különböző léptékben húzhatjuk meg: egy település, egy régió, egy nemzetállam, Európa vagy akár a globalitás integrációs mechanizmusait vizsgálva). Nem ritka az sem, hogy a másik oldalról közelítve, az *egyénnek* a társadalom integrációs törekvéseihez való viszonya kerül a figyelem előterébe: mennyire adaptálódik azokhoz, vagy áll ellen ezeknek a hatásoknak. Ám viszonylag kevesebb szó esik arról, hogy az egyén maga is rendelkezik integrációs képességekkel, s ezek által maga is *aktív alanya* lehet a társadalmi integrációnak. Hogy ezt a jelenséget tanulmányozhassuk, elsősorban olyan emberekre érdemes fókuszálnunk, akik szuverén életstratégiákkal, határozott belső irányítással rendelkeznek, akiknek tehát belső integritásuk van, hiszen a másokra gyakorolt integratív hatás feltétele (akár egyénekről, akár közösségekről, nagyobb társadalmi egységekről beszélünk) annak a szilárd magnak a megléte, amely azután hozzá képest külső tényezőkre integratív hatást gyakorolhat. Minden korszak és minden társadalom mainstreamjének – és a teljes káosz, anarchikus szétesettség ritka állapotain kívül valamilyen mainstream jelenléte minden korszakban és minden társadalomban jellemző – vannak integrációs céljai és hatásai. Akik a mainstreamhez igazodnak, ennél fogva maguk is részt vesznek integrációs törekvések előmozdításában, de szerepük elsődlegesen nem kezdeményező, esetükben az integrációs hatás forrása nem maga az egyén. Az egyén, a személyiség integrációs hatása egyfelől a mainstream alakítóinál, domináns alakjainál, másfelől a mainstreamtől eltérő, azzal olykor szembe is forduló alternatív életstratégiák képviselőinél lehet jelentős. S míg a mainstream születése – legalábbis annak ténye, hogy valóban mainstreamről van szó – többnyire csak utólag érzékelhető, az egyén integrációs szerepének megragadására a legalkalmasabbnak a mindig jelenlévő alternatív életstratégiák képviselői látszanak; olyan emberek, akik alternativitásukkal, egy „más típusú” lehetőség felmutatásával környezetükre is egyértelmű hatást gyakorolnak.

Az életstratégiák alternativitása leginkább az életvitelt is meghatározó *értékekből* érzékelhető, s többnyire éppen az egyén koherens értékrendszere képviseli azt a szilárd magot, amelyet az egyén által gyakorolt integratív hatás alapfeltételének tekinthetünk. Hiszen az értékrendszer az egyes értékek rendszerré összeépített, tehát egymást erősítő együttesét jelenti, ez a koherens rendszerszerűség biztosítja az egyén belső integritását éppúgy, mint azt az esetleges vonzó hatást, amelyet másokra gyakorolhat. Ezért mindenképpen érdemes figyelmünket az alternatív életstratégiák (mások által példaadónak tekintett) képviselőinek értékrendszere felé fordítani.

*

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el (és az adatfelvétel 2011-ben zárult)³. A fent elmondottaknak megfelelően alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató, kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *alapvetően haszonelvű, pénz- és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető⁴ társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút megadott interjúvázlat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott minta nem reprezentatív, és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőekkel. A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető mainstream maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta⁵ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a mainstream jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

3 A kutatási eredmények teljes anyaga *Alternatív életstratégiák* (Typotex, Budapest, 2014) című könyvünkben olvasható.

4 Természetesen a relativitás itt is érvényes: akinek értékrendjét a haszon-, siker-, illetve versenyelv uralja, az éppen azt fogja hiányolni, hogy ezek az elvek nem uralkodnak eléggé a társadalomban; tehát úgy fogja látni, hogy *nem ez* a mainstream. Interjúkészítőinket nyilván befolyásolhatták a kutatás koncepciójának a mainstreamre vonatkozó előfeltevései, de mivel mindenképpen olyan embereket, életstratégiákat kerestek, akik azon kívül, hogy nem haszon-, siker- és versenyelvűek, egyébként is *elűtnek a tipikustól*, kiemelkednek társaik közül, a kiválasztott interjúalanyok által képviselt értékek mindenképpen alternatív életstratégiához kapcsolódnak, s ez akkor is így van, ha egyes, általuk fontosnak tartott értékek (vallásosság, a természeti környezethez fűződő harmonikus viszony, stb.) egy tágabb mainstream-definícióval a kor mainstream-szemléletének is részét képezhetik.

5 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2–2 személlyel készült.

Az „alternatív” életstratégiák szűk látókörű nézőpontokból gyakran azért tűnnek problematikusnak, mert e szűk látókörű nézőpontok képviselői úgy vélik, ezek az alternatívák – éppen mert alternatívákként jelennek meg – *dezintegráló hatásúak*. Valójában azonban – ha nem destruktív alternativitásról van szó, mert természetesen ilyen is létezik – *az alternatívakeresés a fent kifejtetteken túlmenően is éppen az integráció elősegítője*. Hiszen az alternatívák a főirány azon egyoldalúságaival szemben keresnek más megoldásokat, amelyek (éppen egyoldalúságuk folytán) eltávolítják maguktól az egyoldalú kívánalmakhoz alkalmazkodni nem tudó vagy nem akaró embereket. Dezintegráló hatása ilyenkor a főiránynak van, s éppen az *alternatívakeresés* teremtheti meg azokat a megoldásokat, amelyek a fősodor egyoldalú törekvéseiből kimaradt szempontokat is figyelembe veszik, s így a mainstream által „félresodortak” *visszaintegrálását* is lehetővé teszik.⁶

A mainstream egyoldalúságainak következményei válságtünetekké halmozódva válnak dezintegratív hatásokká. (Ezek nagy részét az egyes tématerületek szakirodalma is regisztrálja). A). Interjúalanyaink a *modernizációnak* és az azzal együtt járó *urbanizációnak* számos olyan negatív következményét említik, mint a természeti környezettől és a közvetlen emberi kapcsolatoktól való elidegenedés, a környezet szennyezése, a nagyvárosok közlekedési, köztisztasági és közbiztonsági csődhelyzetei, vagy a közvetett kommunikációs eszközök (s általában is a különféle életfolyamatokat helyettesítő gépek) elszaporodása, és a hatalmasra duzzadt népségek bürokratikus igazgatása következtében jellemzővé váló elszemélytelenedés (Beniger 1986, Csanádi–Csizmady–Olt 2012, Csizmady–Csurgó 2012, Kovách 2012/b, Niedermüller és társai 2008, Szirmai 2007) B). Kapcsolódik ehhez egy következő, szintén gyakran említett problémacsoport: az *energiaforrások* kérdése (Csányi 2000, Csányi–Miklósi 2010, Dúll 2010, Lányi 2007, László 2008, Novák 2011, Rosta 2009): az, hogy az emberiség egyszerre érzékeli az erőforrások sokaságát azok végleges kimerülésének, felélésének lehetőségével; a *fejlődés* egyoldalúságai a fejlődés fenntarthatóságát kérdőjelezzik meg. C). Interjúalanyaink többnyire igen nagy munkabírású (sokan közülük kifejezetten munkacentrikusnak nevezhető) emberek, egyúttal azonban sokan erős kritikát gyakorolnak a *munka* (Dúll 2010, Eriksen 2009, Ladányi–Szelényi 2002, Szalai E. 2011, Szalai J. 2012, Tardos 2012, Török 2006) mai megszervezési formáiban megmutatkozó egyoldalúságokkal: a munka túlhajtott, az egyént kiszígerelő formáival, és ésszerűtlen (egyesekeket túlterhelő, másokat a munkavégzés lehetőségéből kizáró) elosztásával szemben. D). Az egyéni képességek és szabadság kibontakozását lehetővé tévő *individualizáció* (Bauman 2003, Császi 2003, Hankiss 2005, Inglehart 1997, Lasch 1996, Utsi 2004) egyúttal a képességek kibontakozásának és a szabadságnak is gátjává válik az egyének *atomizálódásának* folyamatában, mely folyamat során a közvetlen közösségi kapcsolataiktól is eltávolodott egyének léte mind nagyobb mértékben az általuk átláthatatlan, centralizált nagyrendszerek (állam, hatalmas termelési rendszerek, gazdasági szuperstruktúrák) függvényévé válik. E). Az *emberi kapcsolatok* területén⁷ azok lehetséges gazdagságát, a kapcsolatokban kifejlődhető képességek sokszínűségét nagymértékben korlátozza a *haszonelv* és a *versenyelv* egyoldalú dominanciája. F) Válságban lévőnek látja számos interjúalany a szocializáció egyik alap-intézményét, az *iskolarendszert*⁸, amely nem igazán

6 A makro-, és mikrotársadalmi integráció kérdéseiről, lehetőségeiről lásd például Habermas (2001), Szalai (2002), Kovách (2012/a), Dupcsik (2012), Széman (2012), Tóth (2012).

7 Lásd pl. Albert–Dávid (2007), Bagdy (2004), Fülöp (2007), Neményi–Takács (2005), Popper–Ranschburg–Vekerdy (2009), Somlai (2013)

8 Lásd pl. Andor (1987), Andor–Liskó (2000), Bourdieu (1978), Ferge (2010), Gábor–Jancsák (2006), Havas–Liskó (2006), Ladányi–Csanádi (1983), Vekerdy (2001)

vonzó (sőt, gyakran inkább szorongás forrása) a gyerekek számára; itt legtöbbször a teljesítménykényszeren alapuló és túlspecializáló, az élettől elszakadó oktatást, a kreativitás korlátozását, a tanári tekintély erodálódását említik válságtünetekként, és azt, hogy az iskola továbbra is a társadalmi szelekciónak és a társadalmi különbségek újratermelésének eszközeként működik. G) De általában is komoly problémaforrás a *tudások egyenlőtlen eloszlása*⁹, amelynek következtében nagyon sok szellemi energia elpazarlódik. Itt is a piaci szemlélet, a verseny és a specializáció „megszaladását” illeti a kritika; a piac az értékek, tudások egy részét felszínre segíti, másokat azonban diszpreferál; a verseny a gondolatok egymást megtermékenyítő szabad áramlásával szemben gyakran azok monopolizálásában tesz érdekeltté; a specializáció csökkentheti az egyes egyének átlátó és lényeglátó képességét. H) A *művészetek* területén¹⁰ a fő problémát interjúalanyaink egyrészt az e téren is érvényesülő elidegenedésben, a művészeteknek az élettől való eltávolodásában látják, másrészt a kommercializálódásban, amelynek során a klasszikus értékek helyére olyan formák nyomulnak be, amelyeknek elsősorban feledtető, a társadalmi problémáktól elterelő funkciójuk van, harmadrészt, s legfőképpen abban, hogy sok ember egyáltalán nem „használja” a világhoz való viszony művészet kínálta lehetőségeit. I). Végül sokan vetik fel azt is, hogy (a dogmatikus gondolkodásmódok lebontásában fontos eredményekre vezető) *értékrelativizmus* túlfutásával *hiánycikké váltak az átfogó világképek, közös célok és jövőperspektívák* (Beck 2003, Böröcz 2010, Castells 2007, Debord 2006, Gazsó–Laki 2004, Hankiss 2006, Kapitány–Kapitány 2013/a, Kapitány–Kapitány 2013/b, Wallerstein 2008), és az „Egész” szétesésével nemcsak az „Egész”, de az egyének integritása is meggyengül, a személyiség is válságba kerül.

Interjúalanyainknak életstratégiái többnyire ezekre a társadalmi méretű problémákra reflektálnak. Ezekkel kapcsolatban igyekeznek alternatív megoldásokat kialakítani, azok szerint élni. Ezek alapjául a mainstream egyoldalúságaival szembehelyezhető, illetve azok egyoldalúságait kiegyensúlyozó értékek, életelveik szolgálnak. Az alábbiakban ezeket, az alternatív életstratégiák értékalapjait próbáljuk meg összegezni.

Az interjúk nagy részében explicit módon is megjelennek a kérdezettek életelvei. Nagyon sokféle érték fogalmazódik meg. Természetesen azért is, mert a kérdések közül több is erre irányult, de azért is, mert sok interjúalanyunk szívesen irányította gondolatait saját vezérlő értékeinek kifejtése felé. A közvetlen érték-említések mellett az értékrend jelzéseinek tekinthetők azok a megjegyzések is, amelyek egy-egy érték társadalmi jelenlétének gyöngeségéről, hiányáról szólnak, hiszen ezekben a megfogalmazásokban is nyilvánvaló, hogy a beszélőnek ezek az értékek fontosak (lennének).¹¹ Itt most az értékek *említését* helyezük előtérbe, az erről kapott képet próbáljuk összegezni, hiszen az alternativitást nagymértékben éppen ezen értékek képviselője, felmutatása, s ha kell, a korszak *preferált értékeitől való elhatárolása* jelentheti. Fontos, hogy milyen értékeket említenek, hiszen jelentős mértékben ezekben ragadható meg az adott értékeket valló személyek alternativitásának

9 Lásd pl. Angelusz–Tardos–Terestyéni (2007), Antalóczy–Füstös–Hankiss (2010), Bell (1976), Bourdieu (2001), Castells (2006), Gerbner (2000), Kapitány–Kapitány (2007), Molnár (1996), Ságvári (2011), Terestyéni (2006)

10 Lásd Barcza (2011), Bell (1976), Bodóczy (2012), Cosovan (2009), Szentpéteri (2010)

11 Arról természetesen nem lehet teljesen pontos képünk, hogy melyik interjúalany milyen mértékben él az általa vallott elvek szerint. (Egy-két esetben ellentmondás érződik például a *szeregetelv* vagy a *tolerancia* hangoztatása, és egyes emberi magatartásokkal szembeni türelmetlen indulatok között. De még ezekben az esetekben sem feltétlenül a „vizet prédikál, bort iszik” képletéről van szó. A történelem különböző „prófétái” számos példáját nyújtják annak, hogy az erős erkölcs-vezéreltség az erkölcs útjáról letérő sokaság heves és könyörtelen ostromlásában is megnyilvánul/hat/. Az interjúalanyok kiválasztásában pedig eleve fontos szerepet játszott, hogy olyan emberek legyenek, akiknél a vallott elvek és az életgyakorlat összhangban vannak).

tartalma. (S persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy sokan követhetik, vallhatják az egyes értékeket azok közül is, akik most nem említik őket). Az értékek (és az értéknilyánításokban megmutatkozó kritika) vonatkozásában is jellemző a *sokféleség*. Vannak, akik közvetlenül a társadalom olyan létproblémáira reagálnak, mint a legelemibb javak hiánya, igazságtalan elosztása. Mások esetében viszont az a megkülönböztetés jut az elemző eszébe, amit a fogyasztói társadalom fénykorában fogalmaztak meg „materiális” és „posztmaterális” értékek között (az utóbbin azt az attitűdöt értve, amelyben már nem az elemi szükségetek kielégíthetlensége a fő probléma, hanem az életminőség egyes fogyatékoságai, s ezek között sokan éppen a fogyasztói társadalom torzultait utasítják el – s így van ezzel a mostani interjúalanyok egy része is). Az erkölcsi kritika az esetek egy részében régóta fennálló erkölcsi rendszerek értékeinek őrzésében, más esetekben egy új, emberibb, élhetőbb jövő szempontjainak megfogalmazásában nyilvánul meg; ebből a szempontból *ugyanazt* az értéket is lehet egészen különböző alapról képviselni. S fontos azt is még egyszer hangsúlyozni, hogy az alternativitás az interjúalanyok nagy része esetében *nem éles szembenállás a mainstream értékeivel*, (sőt, többen olyan értékeket emelnek ki, amelyeket a mainstream képviselői is hangoztatnak: a *jólét* vagy a *sikeresség* fontossága, a *teljesítmény* értéke, vagy olyan konkrét célokkal való azonosulás, mint például az *élethosszig* tanulás). Természetes, hogy aki alapszemléletében nem áll *élesen* szemben a mainstreammel (márpedig a konfrontativitás – éppen vallott, alább felsorolandó értékeiknek is köszönhetően – az interjúalanyok nagy részétől távol áll), annak értéknilyánításában is több lesz a hasonlóság (vannak például, akik a *piaci* szemléletnek, vagy a *versenynek* is pozitív oldalait hangsúlyozzák; a mainstream által is hangoztatott olyan alapértékek fontosságában pedig, mint a *szabadság* vagy a *demokrácia*, egy-két kivételtől eltekintve a kérdezettek összessége egyetért).

Ha megpróbáljuk a sokféle értéknilyánítást néhány *érték-csoportba* rendezni, azt láthatjuk, hogy ezek néhány (sokak által vallott) kulcsérték köré rendeződnek, amelyek többsége egyúttal integrációs erőként is tud hatni.

CSALÁD

Nem meglepő, hogy a *család* értéke a legtöbbet hangsúlyozott értékek egyike. A családok válsága, szétesése sok interjúban mint a kor legnegatívabb tendenciáinak egyike kerül említésre; a család ugyanakkor nagyon sok interjúalany számára a motiváló, s a világban biztos pontot adó egyik legfőbb tényező. Van, aki a keresztény családeszményhez igazítva szervezi az életét. Más a világgal, az abban előálló nehézségekkel folytatott küzdelmeiben lel erős támaszra a családi harmóniában. Ismét más éppen a világba való betagozódásának, az emberekhez való kapcsolódásának legbensőségesebb formáját találja meg a családban. S van, aki „egyszerűen” csak az élet magától értetődően egyik legfontosabb közegének tekinti.¹²

A családnak az interjúban megjelenő eszménye nem is annyira a család-nélküliséggel, a túlfutott individualizmussal áll szemben (bár persze azzal is szembenáll). A család alternatív *életstratégiaként* azokhoz a mainstream modellekhez képest kerül egy mérleg másik serpenyőjébe, amelyek az emberi élet súlypontját úgy

¹² A családdal kapcsolatban lásd többek között Somlai Péter, Kopp Mária, Utasi Ágnes, Cseh-Szombathy László, Neményi Mária, Albert Fruzsina, Dávid Bea, Tóth Olga, Dupcsik Csaba vizsgálatait. Például: Albert–Dávid (2012), Bagdy (2004), Cseh-Szombathy (1990), Kopp (1996). Kopp–Kovács (2006), Messing–Ságvári (2012), Neményi (1999), Neményi–Takács (2005), Popper–Ranschburg–Vekerdy (2009), Ranschburg (2012), Somlai (2013), Tóth (2012), Utasi (2004), Utasi (2008).

helyezik *kívül* az otthonon, hogy nem is próbálnak összhangot teremteni annak értékeivel. A munkahajszja, a minden más célt maga alá rendelő karrierépítés, az anyagi javak öncélú halmozása, a pártpolitizálás eluralkodása és általában az emberi kapcsolatokban felszaporodott agresszivitás, az élvezetekbe és függőségekbe merülő élet, a célvesztettség – a család-eszmény mindezekhez viszonyítva sokak számára alternatívát kínál. Választása és az értékrendszer kulcselemei közé helyezése azt is sugallja, hogy az egyén elsődlegesen ne különböző külső hatalmakhoz igazítsa az életét; önmaga és döntései értékét közvetlen mikroközössége, családja egyensúlyán is mérje. S ha élete fő értelmét a családon kívül (például különböző közhasznú, segítő tevékenységekben) találja is meg, ezt legyen képes harmóniába hozni magánéletével, a kettő – ha ennek elérése nem is könnyű – lehetőleg ne kerüljön egymással ellentétbe. Az interjúalanyok nagy részének ilyen család áll a háta mögött.

{Bár a „szerelem” és a „család” eszménye nem minden esetben esik egybe, interjúalanyaink esetében itt érdemes említeni azokat is, akik a *szerelem* fontosságát hangsúlyozták. Egyrészt azért, mert optimális esetben a család a szerelmi házasságon alapszik. Másrészt, akik nem a család, hanem a szerelem fogalmát helyezték előtérbe, ezen olyan párkapcsolatot értettek, amely ugyanazt az összetartozást, harmóniát, kölcsönös felelősséget stb. testesíti meg, mint a család-eszmény. Ugyanakkor a szerelem-eszmény képviselői egyes esetekben az összetartozás olyan érzelmi intenzitását hangsúlyozzák, ami a család-eszményre nem minden esetben jellemző. A két kategória itt semmiképpen sem egymással áll szemben.¹³ A szerelem-eszmény elsősorban a kiüresedett kapcsolatok, az érzelemtelen, kaotikus szexuális viszonyok, a magányosság, egoizmus és célvesztett cinizmus ellentétéként szerepel. Van, aki mint a korstílus által megtámadott, „korszerűtlennek” nyilvánított eszményt védelmezi, tartja nagyon is fontosnak. S mivel hangoztatói különböző korosztályok tagjai közül kerülnek ki, azt sem lehet mondani, hogy csak (szerelmes) fiatalok értékrendjének állna a centrumában. Néhányan éppen a tartós, életreszóló szerelmet hangsúlyozzák, s ezzel összekötik a *hűség*, a *kitartás*, az állandósuló *egymásrafigyelés* értékeivel is.}

SZERETET, JÓSÁG, EMBERSÉGESSÉG...

... ezek a fogalmak sem teljesen szinonimái egymásnak. A *szerelem* nagyon sokan említik: nyilván nem mindannyian teljesen ugyanazt értik rajta. Ami a közös elem (s ami integratív tényezőként működik): az ember pozitív – és érzelmekkel áthatott – odafordulása a másik ember felé. (Ezt az attitűdöt természetesen tartalmazzák a fent említett család- és szerelem-eszmények sok egyéb mozzanattal is jellemezhető kategóriái is). Ez a pozitív odafordulás fakadhat erkölcsi megalapozású kötelességérzetből éppúgy, mint személyes, alkati sajátosságból, s abban is nagy különbségek vannak, hogy valaki az emberek (illetve az élőlények) milyen széles köre iránt képes ezt a pozitív odafordulást gyakorolni. Minthogy a szeretet (ha valóságosan jelen van) kétszeresen pozitív visszajelzést ad gyakorlójának: a szeretet tárgyának pozitív visszajelzéseit (viszontszeretetét), és a saját pozitív érzelmek visszacsatolódását – ezáltal nagyon komoly tényezője a szeretetet gyakorló *személy énjének* és a *világgal való harmóniájának*. Interjúalanyaink között vélhetően az átlagnál több vonzó, pozitív energiákat, derűt sugárzó személyiség van, s ez nem utolsósorban éppen *szerelemképességüknek* köszönhető. Ha a kor egyik legjellemzőbb vonásának ma igen sokan a kapcsolatok, az érintkezés eldurvulását tekintik, ezzel szemben

¹³ A polgári regény számos esetben a család-eszmény és a szerelem-eszmény ütközését ábrázolta, Boccacciótól a Karenjina Annán át megannyi modern alkotásig. Interjúalanyainknál azonban ez a konfliktus nemigen van jelen.

az igazi alternativitást éppen a szeretet-eszmény gyakorlásának vállalásában lelhetjük fel (ami természetesen annál markánsabb alternatívát testesít meg, minél szélesebb körre vonatkoztatva képes érvényesülni).

Az *emberségesség*, a *humanitás* gyakorlása nem feltétlenül jelenti azt, hogy gyakorlója szereti is azt, aki iránt gyakorolja. Annál nagyobb a fontossága azonban, ha az ember az emberiség parancsait be tudja tartani azokra vonatkozó magatartásában is, akiket nem tud szeretni, vagy akikkel szemben egyébként közömbös lenne, éppen ezzel közelíti meg talán a legteljesebb mértékben a „minden ember szeretetének” elvét. Nem kevesen ebben a formában fogalmazzák meg a többi emberhez való pozitív viszonyulás értékét, és állítanak alternatívát a világ megannyi embertelen (lélektelen, elbürokratizált, agresszív) működésével, kegyetlenségével, az egyes emberre tekintettel nem lévő, azt eltipró mechanizmusaival és a többiekre nem figyelő, saját érdekeiket a többiek rovására érvényesítő egyének magatartásával szemben. Ehhez az eszményhez kapcsolódik a szintén több interjúalanyunk által hangsúlyozott *emberközpontúság*, az *emberek megbecsülése* (ami nélkül nem lehet senki valóban humanista).

Amit *jóságnak* nevezünk, a szeretet érzelmi adományait nem feltétlenül képes nyújtani, az emberiség követelményeinek betartásától viszont azért érdemes elkülöníteni a fogalmát, mert olyan emberi attitűdöt jelöl, amelyben a többi ember szükségleteinek figyelembevétele már *jellemvonássá* vált. (Nyilván vitatható, hogy mennyire veleszületett adottság ez, s mennyire megszerzhető képesség: mind a kettőre sok a példa). A jóság, jóindulat értékét is eléggé sokan megnevezik, többen úgy, mint maguk elé tűzött (egyesek szerint az ember által csak közelíthető) célt. Nem ritka a világ olyan látásmódja, amelyben az a Jó és Rossz küzdőterepként jelenik meg. Ez esetben a „jóság” hangsúlyozása elköteleződés, szerepvállalás e küzdelem egyik oldalán. Gyakran az „önzés” ellentétpárjaként jelenik meg (*önzetlenség*).

Az értékek ezen csoportjába számos egyéb értéknyilvánítás is tartozik. A jóság, jóindulat egyik megnyilvánulása a *szelídség* (bár ez is lehet csupán alkati sajátosság, minden különösebb lelki tartalom nélkül, ám akik említik, általában a többi emberrel szemben gyakorolt erényként, tehát egyrészt az agresszivitás ellentétéként, másrészt többé-kevésbé a jóság szinonimájaként hozzák szóba). A *tisztalelkűség* már egyértelműbben a jóság szinonimája. Ez az az eszmény, amit sokan meg akarnak óvni a „világ” negatív hatásaitól, „romlatlanul” megőrizni;¹⁴ közvetve azt is sugallva, hogy az ember „megromlása”, a tisztaság (vagyis az eszményi erkölcsi magatartás) elvesztése nem szükségszerű; vannak, akik többé-kevésbé képesek az ideális „Jó” törvényei szerint élni. Hasonló kategória a „*lelki gazdagság*”. A „*tiszta*” ugyan a Jó teljesebb, „*tisztább*” meglétét sugallja, de a lelki gazdagság is utal egyrészt arra, hogy az ezzel rendelkező egyén az erények sokaságát birtokolja, másrészt a lelkiség hangsúlyozásával az érzelmi részvétel, a finom azonosulóképesség képzei is bekapcsolódnak. Ebbe az értékörbe tartozik az „*érzelmi intelligencia*” említése is (az érzelmi részvétel, empátiaképesség, finomság asszociációi ehhez is hozzátapadnak), de az érzelmi intelligencia csak egy fajta képesség, és önmagában nem garanciája sem a szeretet, sem a jóság gyakorlásának. Azok azonban, akik említik, feltételezik, hogy aki rendelkezik ezzel a képességgel, képes arra is, hogy e képességét jó értelemben használja. A *megbocsátás-képesség*

14 Mellékesnek látszó kérdés, de mint egyik interjúalany megjegyzi, a trágárság elharapózása sem ártatlan, következményei általános magatartástorzulásokban is megnyilvánulnak. Mint kifejti, a „csúnya beszéd” lehúz; a jó gondolat jó cselekedettel és tiszta beszéddel jár együtt. Több interjúalanyunk is lényegében az antik kalokagathia eszményt közelíti: a jó, a szép és az igaz egységben gondolkodik.

több erkölcsi rendszerben is pozitív érték (a keresztény szereteteszménynek pedig fontos pillére). Az interjúkban elsősorban két vonatkozásban szerepel: vagy mint a keresztény szereteteszmény jelenlétének mércéje; vagy mint olyan probléma, amellyel a beszélő küszködik, olyan cél, amit szeretne elérni, vagy amelyet sikerült elérnie. Mindezekben az értéknilyánításokban (különböző formában) az altruizmus, az embernek a többi ember felé való pozitív odafordulása fogalmazódik meg, a verseny, a törtetés közegében fenntartva a „továbbra is lehet ezen eszmények jegyében élni” meggyőződését.

HIT, SPIRITUALITÁS

Az egyik leggyakoribb értékrend-meghatározó sajátosság, amelyre az interjúalanyok a maguk „alternatív életstratégiáit” építik, az *(Isten)hit*. A transzcendenciához kapcsolódó értékek fontossága – s magának az istenhitnek az értéke is – igen nagy arányban kerül szóba a válaszokban. Az interjúalanyok egy része az általuk túlságosan vallástalannak látott mainstreammel szemben határozza meg saját identitását; van aki úgy látja, hogy a mai világból éppen az *igazi*, komolyan vett vallásosság hiányzik, mindenesetre azokat a jelenségeket (lélektelenség, anyagiasság, értékek kiüresedése, elbizonytalanodása, közösségek hiánya, a média által terjesztett torz értékhierarchia stb.) amelyeket a jelen legfőbb negatívumainak tartanak, sokan jelentős mértékben annak tulajdonítják, hogy a belső hit – egy jelentős integratív tényező – elvesztése, meggyengülése vált tömegessé, korjellemzővé. De azok az interjúalanyok is, akik nem valamivel szemben határozzák meg a maguk alapállását, csak „teszik a dolgukat”, – ennek energiáit gyakran vallási hitükből nyerve –, éppen e sajátosságuk által tűnnek az őket kiválasztók szemében „másnak”, mint a „mainstream”.

Számos, később sorolandó értéket is sokan *azért* választanak, mert a legalapvetőbb értékük: hitük az Istenben, a világ elrendezettségében, a Jó keresésének parancsolat-voltában. A jézusi tanítások alapelveit komolyan vevő keresztény hívők számára a *szeretet*parancs és az istenhit egymástól elválaszthatatlanok.¹⁵ A hívők a szekularizált, hitetlen világ egyoldalú materializmusával szembesülve a *lélek* jelentőségét – illetve a test/lélek/szellem harmóniájának követelményét – hangsúlyozzák; igen lényeges része világképüknek a világ teremtett és Isten által kormányzott voltából következő ontológiai *optimizmus*; a feltámadás hitére épülve a nem-hívőkhöz képest rájuk *kevésbé jellemző a halálfélelem*, s ez sokaknál kiegyensúlyozott *derűt*, és magabiztos, energikus (altruista) *aktivitást* is eredményez. Többek számára a *család* erejét is az adja, hogy a közös hit megszenteli. S a többi érték nagy részének is az Istenbe vetett hit adja az erejét.

A hívők jelentős része a hagyományos egyházi gyakorlaton keresztül kapcsolódik Istenéhez. Az utóbbi évtizedek fejleményeként széles körben elterjedt és válaszolóink között is viszonylag nagy arányban van jelen a *közvetítők nélküli, személyes* kapcsolódás az Istenhez; vallásosságuk ilyen jellegét sokan hangsúlyozzák. Az általános individualizálódás hatására a hívők körében is megnövekedett a személyesség-igény, a bensőségeség. Az Istennek való alárendelődés és az ehhez kapcsolódó olyan értékek, mint a szolgálat, az alázat, ami az ő értékrendjüket is jellemzi, náluk éppen azért nem kerül ellentmondásba ezzel a személyesség-igénnyel, mert a

¹⁵ „Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus pedig monda néki: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény.” Máté 22, 36–40. Sőt, Pálnál: „Mert az egész törvény ez egy igében teljedik be: Szeresd felebarátodat, mint magadat” Pál, Gal. 5, 14.

megmerevedett, sok tekintetben külsődlegessé vált, s mindenesetre tömegekre szabott egyházi hitgyakorlattal szemben visszatálnak a korai keresztények személyes emóciók táplálta lelkeségi formáihoz.¹⁶

Mások különböző keleti vallásokban (illetve főleg azok modernizált változataiban) találják meg transzcendencia-igényük megfelelő kielégítését. A benső hittel áthatott világkép biztonsága és a humanitás parancsa náluk is hangsúlyos. A spiritualitás azon formái is gyakoriak, amikor a hagyományos keresztény és a keleti elemek mintegy összedolgozódnak a lelkeség, a lélek halhatatlansága, a belső béke és a másoknak adható lelki egyensúly jegyében. Többekre egyfajta „panteista” jellegű vallásosság jellemző, (a „mindenben és mindenki bennelévő”, sok tekintetben a Világegyetem kortárs tudományos képzetével is összhangba hozott Isten képzete).

{Érdekes, hogy a „spiritualitás” fontosságát elsősorban az új típusú, szinkretikus jellegű vallások követői hangsúlyozzák. Bár néha a hagyományos egyházak hívői is használják a kifejezést, úgy tűnik, e kategória ma gyakran a transzcendenciahoz való viszonyt a nyolcvanas-kilencvenes években felívelt *új-spiritualizmus* hatását mutató változataihoz kötődik. Hit és spiritualitás, mint a megkérdézt értékrendjének mag-értéke, a válaszolók közel egyharmadánál kiemelt szerepet kap, (s lehet, hogy még további interjúalanyok értékrendjében is jelen van).}

TÁRSADALMI IGASZÁGOSSÁG, DEMOKRÁCIA, SZOLIDARITÁS

Míg az előző csoportban olyan értékeket említettünk, amelyek alapvetően az interperszonális kapcsolatokban¹⁷ érvényesülnek (bár persze „jónak” lenni nagyobb csoportokkal is lehet, szeretni is lehet egész közösségeket is, és így tovább), a most következő csoportba sorolható értékek inkább „közéletiek”. Az egyik kulcs-érték ebben az értékcsoporthoz az *igazságosság*. Akik alternatívát képviselnek az adott korszak mainstreamjéhez képest – s ennek az alternatívának vannak társadalomkritikai mozzanatai is –, azok általában mindig az igazságosságot kérik számon. Jól tudjuk, az igazságosságnak számos felfogása van (interjúalanyaink sem mind ugyanazt értik rajta), de mindegyik érintkezik az előző csoportban említett „humanizmus” értékkel, s mindegyik tartalmazza a valamilyen értelemben vett *egyenrangúság* mozzanatát. (Egyenrangúság-eszmény jelenik meg a mindenkinek egyenlően járó jogok és javak hirdetésében, illetve a különbségek kiegyenlítésére való törekvésben éppúgy, mint amikor az igazságosságot különböző érdekhez mérjük: a nagyobb érdekhez társított több előny az egyenlő érdekűek egyenrangúsága. A többségi elv, amelynek alkalmazása gyakorta egyenlőtlenséget eredményez többség és kisebbség között, alapjában szintén az egyenrangúságon alapszik, hiszen csak egyenrangú egyéneket feltételezve állítható, hogy azokból – ha a mennyiség mértékét igazságossági szempontnak fogadjuk el – a többnek több jár, mint a kevesebbnek. Amikor pedig azt állítjuk, hogy az emberi minőségek összemérhetetlenek, és erre építünk igazságosság-felfogást, ezzel a különböző minőséget képviselő egyének között szintén alanyi jogú egyenrangúságot ismerünk el: az egyenlő jogot az összemérhetetlenségre). Az egyenrangúság képviselése a tagadás oldaláról az egyenlőtlen feltételek kritikáját, az állítás oldaláról viszont a *szolidaritás* nyilvánításának megannyi példáját jelenti (az adakozástól különböző aktív karitatív tevékenységeken át szociális

16 A hívők értékrendjének részletes körülményéhez lásd Kamarás István, Tomka Miklós, Gereben Ferenc, Voigt Vilmos és mások kutatásait. Például: Kamarás (1989), Kamarás (2003), Gereben (2009), Tomka (2010), Voigt (2006).

17 Erről is lásd pl. Albert–Dávid (2012)

mozgalmakban való részvételig). Interjúalanyaink között e tekintetben is nagy a változatosság.¹⁸ Az elsősorban a jóléti különbségekre, társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre reagálók inkább a *szociális érzékenység* szükségességét hangsúlyozzák, az intézményszerkezeti, politikai ellentmondásokra érzékenyebbek pedig a *demokrácia* eszményét. A *civil társadalom* fontossága leginkább azoknál kerül előtérbe, akik a demokrácia-eszmény érvényesülését az állam, a nagy intézményrendszerek túlhatalmával szemben kívánják előmozdítani (s főként olyanoknál, akik maguk is aktív szerepet vállalnak – vagy vállalnának – ebben).

Ám a *társadalomkritikai* attitűd korántsem sajátja minden olyan interjúalanynak, akit az igazságosság eszménye vagy a szolidaritás érzelmei vezetnek. Sokan a korábban említett szeretet-eszmény vagy a humánus névben egyszerűen segíteni próbálnak embertársaikon (anélkül, hogy mérlegelnék a társadalmi berendezkedés helyességét/helytelenségét). A *segítés* fontosságának említése a kérdezettek egyik leggyakoribb értéknyilvánítása. Sokan arról beszélnek, hogy az embernek magának is mennyivel jobb, ha adhat; hogy *adni* jobb, mint kapni; hogy a másoknak való segítség, örömszerzés mennyire meg tudja erősíteni, – olykor mennyire boldoggá tudja tenni – az embert. Ebbe a körbe tartoznak azok a szenvedélyesen fogalmazott gondolatmenetek is, amelyek a „*szenvedés elleni küzdelem*”, vagy „*az életért folytatott küzdelem*” fontosságáról szólnak. Mindenesetre a társadalmi igazságtalanságok csökkentéséért folytatott tevékenységek integrációs hatása legalább kettős: egyrészt a mások érdekében folytatott aktivitás növeli magának az egyénnek az integráltságát (ha ez egy adott hatalom ellenében történik, akkor persze a hatalom szempontjából a „*lázadó*” tűnhet kevésbé integráltnak, a társadalomba való beágyazottság azonban minden, a társadalmi szolidaritást erősítő aktivitással egyértelműen növekszik). Ez vonatkozik a következő értékcsoporthoz felsorolt *altruista képesség-értékekre* is.

EMPÁTIA, TOLERANCIA

A másokért tevékenykedők *altruista* attitűdje, a szeretet, a jószág interperszonális viszonyokban tapasztalható megnyilvánulásai többnyire elválaszthatatlanok a másokra való odafigyelés képességétől. Sokan erről az oldalról közelítik meg, s válaszaikban az *elfogadás*, *megértés*, *tolerancia* fontosságáról beszélnek. Ezek az értékek a kor mainstream ideológiáiban is jelentős szerepet játszanak (szemben például a XX. század különböző diktatúráinak nyíltan is intoleráns ideológiáival), ám a korszaknak mind politikai, mind pedig hétköznapi magatartásformáiban

¹⁸ Van, akinél ez erőteljes kapitalizmuskritikában nyilvánul meg, amely például a szociáldarwinizmus pusztító hatásairól beszél, és megoldásként azt hangsúlyozza, hogy az embereket fel kellene szabadítani a gazdasági kényszer alól, hogy újra megtalálhassák az univerzummal való kapcsolatot, mert a kapitalizmus ezt szünteti meg. Gyakori, főleg a fiatalabb nemzedékben, hogy a kapitalizmuskritika a környezetpusztítás elleni felháborodásból táplálkozik. Más esetben a kapitalizmuskritika a mostani fiatal generáció szintén erős élményéből: a jóléti rendszerek visszaszorításából indul ki: „A jóléti rendszer nem illeszkedik be a kapitalizmus logikájába, de a kapitalizmus sem fog fennmaradni örökké, jön majd valami más... A boldogság nem pénzfüggő”. A fiatalabb nemzedékben a társadalomkritikai érdeklődés a civil szervezetekben való részvétellel, megerősödött állampolgári öntudattal is gyakran együtt jár. Hajtóereje a társadalom perifériájára kerültek (romák, hajléktalanok) iránti szociális lelkiismeret, amelynek nem elsősorban pártpolitizálással, hanem a civil szervezeteken keresztül próbálnak hangot adni. Példaképeik között a múlt olyan nagyjai jelennek meg, akiknek ez az attitűd az életformájukat is áthatotta (mint Gandhi, Martin Luther King). Mint az egyik interjúalany hangsúlyozza: „A szocialistának mondott kelet-európai államok összeomlása nehezzé teszi bármiféle egalitárius társadalom felvetését is; jelenleg a hosszú idő alatt elért vívmányok védelme van napirenden”; ilyen körülmények között az egyén katalizátor-szerepet tölthet be a társadalmi változásokban, közvetlenül a civil társadalom szerveződéséhez kötődve. Az utóbb idézett válaszolókra az is jellemző, hogy a társadalmi szerepvállalás olyan dilemmáival is hajlamosak szembenézni, mint a hatékonyság, hitelesség, a hosszú távú működés fenntartásának nehézsége, vagy a közvetlen karitatív akciók versus ideológiai, makrotársadalmi küzdelmek (az egyént sokszor a közöttük való választásra kényszerítő) dichotómiája. A mai fiatal nemzedékekről lásd például Gazsó–Laki (2004), Gábor–Jancsák (2006), Ságvári (2011), Ságvári (2012), Szalai (2011).

kevésbé vannak jelen ezek az értékek (párhuzamban azzal, amit fentebb az agresszivitásról mondtunk), sőt, éppen csökkenésük, visszaszorulásuk érzékelhető; így interjúalanyaink e tekintetben (is) egyértelműen alternatívát képviselnek: egy olyan magatartás-eszmény hirdetői és terjesztői, amelynek erkölcsi és társadalmi jelentősége minden korban nagy, de a jelenben különösen az. Nem feltétlenül jelenti a másik teljes elfogadását az *odafigyelés*, az *empátia*, ugyanakkor az olykor pusztán racionális megértésnél, elfogadásnál mélyebb érzelmi kapcsolódást tesz lehetővé. Sokan ezt (és maguknak a *kapcsolatoknak* a fontosságát) hangsúlyozzák. Van, aki ezek fenntartásában fontos szerepet tulajdonít a (másik számára órá való odafigyelésünket jelző) *emberi gesztusoknak*. Az emberi kapcsolatok meghatározó – mondhatni egyik legmeghatározóbb – eleme azonban az (online kapcsolattartással némileg csökkenő) *beszélgetés*. (Fogalmazhatunk úgy, hogy a neten a „beszélgetés” új formái jelennek meg, de ezeken keresztül ritkán jön létre az emberi eszmecsere olyan közvetlensége, amilyen az élőbeszédben lehetséges). Mivel a beszélgetésre szánt idő és az erre való alkalmak aránya érzékelhetően megfogyatkozott az utóbbi időben, interjúalanyaink nagy része szükségét érzi kiemelni ennek jelentőségét. (Aki a *személyesség* fontosságáról beszélnek, részben ezt a közvetlenséget kívánják erősíteni, ugyanakkor ebben a megfogalmazásban az is hangsúlyt kap, hogy az igazi kapcsolatokba az embernek bele kell vinnie önmagát). További szempont kapcsolódik be azáltal, hogy a beszélgetések fontosságának hangsúlyozói közül néhányan emellett érvelnek, mennyire fontos egy-egy emberi kapcsolat fenntartásában, hogy annak résztvevői *mindent megbeszéljenek* (ne maradjon probléma, feszültség kibeszéletlenül). Nemcsak az emberi kapcsolatokra vonatkozik, de azokban is kiemelkedő jelentőségű a *nyitottság* szintén nagyon sokak által említett értéke (ami lényegében ebben az összefüggésben az előítélet-nélküliség szinonimája). A nyitottságnál erősebb kategória a *bizalom*; mindkettő megint azok közé az értékek közé tartozik, amelyek vállalói magatartás-alternatívát képviselnek egy bizalmatlansággal teli korról szemben. A *türelem* értékének hangoztatói részben ugyanazt mondják, mint akik toleranciáról beszélnek, bár nem minden esetben: a türelem-érték egyes hangsúlyozói az életritmus lassításának szükségességére (is) figyelmeztetnek.

KOOPERÁCIÓ, KÖZÖSSÉG

A többi emberhez való pozitív viszony – interperszonális metszetben éppúgy, mint az ösztársadalom vonatkozásában – fontos célja, közege (és eszköze) a *közösség*. Az eddig sorolt értékek nagy része közösségi érték (is). A közösség célértékként is sokak interjújában szerepel. A korábban kiemelt család persze a leggyakrabban említett közösség, de sokan szükségesnek tartják a közösséghez tartozás fontosságát más közösségekre vonatkozóan is hangsúlyozni. Ez az alapállás is alternatív jelleget kap egy fokozottan individualizálódó társadalomban. A közösségi magatartás egyik alapfeltétele a *kooperáció*. Olyan környezetben, ahol a kooperációs képességek is jelentősen romlottak, ennek hangsúlyozása is kiemelt fontosságú lehet. Az interjúk, amikor nem emelik külön ki ezeket az értékeket, akkor is számos jelét adják annak, hogy a nyilatkozók számára fontos érték a kooperáció, hogy milyen sokat ad számukra a közösséghez tartozás, s hogy milyen módokon próbálnak maguk is közösségeket építeni vagy a régi közösségformákat megóvni, újratertetni. (Érdekes összefüggésben kerül előtérbe ez a szemlélet, amikor néhány interjúban a jelenlegi elidegenült gazdaság alternatívájaként megfogalmazódik a *közvetlen csere* eszménye: a közvetlen csere nem pusztán a közvetítések kiiktatását jelenti; akik ezt a megoldást ajánlják, ezzel megpróbálják visszatéríteni a gazdasági viszonyokat azok eredeti, közösségen belüli – s egyúttal közösségépítő – funkcióihoz).

POZITÍV GONDOLKODÁS, ÖRÖMKÉPESSÉG

A többi emberhez való kapcsolódás folyamatában nemcsak azok a tulajdonságok fontosak, amelyek a többiekre való odafigyelésről tanúskodnak, hanem azok is, amelyek magát az embert vonzóvá tehetik a többiek szemében. E tulajdonságok többnyire egybeesnek azokkal, amelyek az egyén belső harmóniájában is fontos szerepet játszanak. Ilyen tulajdonság a „pozitív gondolkodás”: ebben az attitűdben, magában a „pozitivitás-ban” egyszerre van benne a jól adaptálódó és optimista alapállás és a *többiekhez való* pozitív (tehát eleve barátságos, elfogadó jellegű) viszonyulás. Többen nagy jelentőséget tulajdonítanak a pozitív gondolkodásnak. Ez a fogalom sok esetben a New Age, másoknál különböző modern pszichológiai iskolák hatására nyert széles körű népszerűséget, ám sokkal régebbi, alapvető attitűdről van szó, amit ha nem is ezzel a kategóriával jelölve, de évezredek óta mindig sokan képviselnek. Válaszolónk is nagy számban hívei ennek a magatartásmintának, amikor az *örömképességet*, a *jókedv*, a *vidámság*, az *optimizmus* fontosságát hangsúlyozzák. Néhányan külön kiemelik a *humor* jelentős szerepét is az élet élhetőbbé tételében.

Az élethez való pozitív viszony egyik megnyilvánulásformája a *lelkesedés*. Ezt is többen említik a fontosnak tartott magatartásértékek, képességek között (olykor önmagukat jellemezve ezzel a képességgel). Ehhez az érték- vagy tulajdonságcsoporthoz sorolhatjuk a *fiatalosság*, *frissesség* értékeit, hiszen akik ezekre helyezik a hangsúlyt, többnyire éppen arról beszélnek, hogy az embernek azt a pozitív viszonyt (azt a jókedvet, lelkesedést, örömképességet) kell megőriznie a világhoz való viszonyban, amivel a fiatalságot szokták jellemezni. Kapcsolódik végül a fent említett érték-csooporthoz az *aktivitás* értéke is, mert bár ez nem feltétlenül társul pozitív attitűddel, a pozitív gondolkodásnak, de a fiataloságnak, frissességnek is fontos velejárója.

Ez az értékcsoport ugyan a divatos amerikai pszichológiai módszerek révén nem idegen a kor domináns szellemiségétől sem, másképpen jelenik azonban meg interjúalanyaink szövegeiben. A magazinokban terjesztett „pozitív gondolkodás” sokszor lényegében pusztán *formai* elem, mintegy a „keep smiling” kiterjesztése, s bár a csupán gesztusszintű keep smilinggal szemben a gondolkodás egészére vonatkozik, általában nem jelent többet, mint a gondolatok mechanikus áttelését a tagadó formáktól az igenlők, a sötét képzetektől a derűsek felé. Bár természetesen ez sem haszontalan, interjúalanyainknál úgy tűnik, többről van szó. Olyan utak választásáról, amelyek alternativitása éppen a felszínes, formális kapcsolatteremtési formákhoz viszonyítva tűnik szembe. Egyrészt többeknek sikerül elérniük, hogy az örömképesség életük egészét áthatja, annak *tartalmi* elemévé válik, másrészt eszközértékként kerül a helyére, egyfelől a humanitás, a közösségépítés, másfelől a belső harmóniateremtés folyamatában.¹⁹ Az így felfogott pozitív attitűd megint abban az értelemben is integratív hatású, hogy gazdagító kisugárzásával a többi embert *vonzza*, gyakorta dinamizálja, energiával tölti fel, és abban az értelemben is, hogy fontos szerepet játszik az egyén belső integrálódásában is. És itt térhetünk át az értékek azon nagy csoportjára, amelyek elsősorban a személyiség építkezésének, az énerő megteremtésének és nem utolsósorban az alternatív életstratégiák végigvitelének energiaforrásai is.

¹⁹ Az igazi, belső örömképességről lásd például Csíkszentmihályi (2010), Oláh (2005).

SZABADSÁG, FÜGGETLENSÉG, AUTONÓMIA, SAJÁT ÚT

A *szabadság* és *függetlenség* értékei ismét csak a leggyakrabban említett értékek közé tartoznak. Az interjúalanyok jelentős része az államszocializmus szabadságkorlátozó világában szocializálódott, s e szabadságkorlátozások sokakból heves ellenállást váltottak ki, vagy legalábbis a szabadság értékének jelentős felértékelődését eredményezték. A már a rendszerváltás után felnövekedett fiatalokban is mélyen elültetődött a szabadságkorlátozások elutasításának elemi értéke. De a szabadság értéke ma már nem elsősorban ebben a múltba túnt viszonyban kap jelentőséget. Erős szabadság- és függetlenségigényük a válaszolókat arra készíti, hogy minden olyan törekvéssel szemben védelmezzék világukat, amelyről feltételezhető, hogy korlátozza az egyén szabadságát, függetlenségét, nem veszi figyelembe sajátos személyes szükségleteit. Számos interjúból az érződik, hogy az interjúalany harmóniájának, (egyes esetekben nyugodtan mondhatjuk: boldogságérzésének) és/vagy energiáinak, saját erői élvezetének legfőbb forrása a szabadság, függetlenség érzése. A „függetlenség” fogalmában egy kicsit hangsúlyosabbak a másoktól, korlátozó hatalmaktól való szabadság képzetek; a „szabadság” hangsúlyozói esetében inkább a valamire való szabadság képzetek dominálnak. Mindkét értéket sokan említik. A (szellemi) függetlenség értéke kap szerepet akkor is, amikor az „önálló gondolkodás” kialakításának és megőrzésének fontossága mellett érvelnek. De a függetlenség-eszmény egy sajátos (némileg az individualisztikus értékrend – illetve a „veszélyes világ” képzetek – befolyása alatt kialakított) változatának tekinthető az is, amikor valaki életeszmenyeként, alapvető stratégiájaként az „élni és élni hagyni” jelszavát nevezi meg. Az „autonómia” fogalma nem egészen ugyanaz, mint a „függetlenség”. Az autonómia-eszmény magában foglalja azt is, hogy az egyén nem csak független, hanem képes önállóan irányítani (s lehetőség szerint eredményesen irányítani) az életét. Az interjúalanyok nagy része éppen azért is válhatott alternatívát megtestesítő példává, mert képes volt ilyen autonóm életet felépíteni. Ez gyakran a mások által kínáltakkal szemben „a saját út” megtalálásának eszményében fejeződik ki. A saját út külsőleg is látszó vetülete az *egyediség*, *egyéniesség*; egyes interjúalanyok erre helyezik a hangsúlyt. De a (szellemi) függetlenség képzetkörében említhetjük azokat a véleményeket is, amelyek a *kritikus alapállás* fontossága mellett érvelnek, hiszen nem ritkán éppen azáltal tud kifejezésre jutni a szellemi függetlenség, hogy észreveszi egy-egy (mások által megfogalmazott, felvetett nézet, mások által képviselt irány, vagy éppen egy-egy intézményforma vagy egyéb társadalmi működés) hátulütőit is. Mindezek az értékek, ezek képviselése igen lényeges (bár persze nem kizárólagos) mozzanatainak, hogy valakit környezete „alternatív életstratégia” hordozójának lásson, de egyszersmind feltételei potenciális integrációs hatásoknak is, mert (másokat) integrálni (és másokhoz szervesen integrálódni) is csak olyan alanyok képesek, akiknek saját, belső integráltságuk van.

ERKÖLCSI TARTÁS, TISZTESSÉG, JELLEM, FELELŐSSÉG

Az egyik legfontosabb érték-csoport, amely az alternatív életstratégiák követőit jellemzi a közvetlenül az *erkölcsi alapállásra* utaló értékek csoportja. Kiválasztóik számára is az egyik legfőbb sajátosságuk, hogy erkölcsi alapon álló, következetes erkölcsiséget sugárzó emberek, s ők maguk is erősen hangsúlyozzák az erkölcsi szempontok fontosságát: éppen ez az erkölcsiség az, amin alternativitásuk nyugszik. Ténylegesen erkölcsi viselkedés *per definitionem* csak belülről vezérelt emberekhez köthető, s ez a belülről vezéreltség biztosíthatja, hogy az ember ne változó divatokhoz igazodva, hanem stabil erkölcsi alapelvek szerint élje az életét. A *tartás*, a *mora-*

litás, a jellem szerepe számos válaszolónál kap kiemelt jelentőséget. (E fogalmak nem szinonimái egymásnak, de összefüggenek: a „tartás” a belső erő, ami az egyént képessé teszi az elveihez hű magatartásra, a „jellem” a személyiség olyan *összerendezettsége*, ami e tartásra képessé teszi, a „moralitást” pedig azok az erkölcsi elvek jelentik, amelyek *tartalmat adnak a jellemből következő tartásnak*). A „tartás” fogalmának egy fokkal konkrétabb (az „erkölcsi nemességre” utaló) megnevezésével találkozunk azoknál, akik „*méltóságról*”²⁰ vagy „*lelki emelkedettség-ről*” beszélnek”; mások azokat az emberi tulajdonságokat, jellemvonásokat emelik ki, amelyek ennek a tartásnak a megalapozói: *következetesség, gerinceség, elvhűség*. Az eddigi megfogalmazások az egyén oldaláról közelítették meg az erkölcsi tartás eszményét. Sokan a megítélő közösség nézőpontját érvényesítve azokat a fogalmakat helyezik előtérbe, amelyekkel az egyes ember erkölcsi tartásának eredményességét minősítik. A közösség az erkölcsösnek látott embert *tisztességesnek, becsületesnek* ismeri el (amikor valaki önmagát próbálja e kategóriákkal megítélni, akkor is a közösség nézőpontját érvényesíti, teszi belsővé; aki azt tűzi ki *célul* maga elé, hogy becsületes, tisztességes ember legyen, az a maga erkölcsi igényességét ebből a közösségi szempontból fejezi ki. Az „erkölcs” a közösség jelenléte az egyénben, s az erkölcsi magatartás ezért – szintén *per definitionem* – integratív természetű). Ezek a fogalmak is sokaknál kapnak hangsúlyt. Az emberi érintkezésben (hiszen az emberi közösségek összetartója a kommunikáció, s ezért annak megbízhatósága az egyik legfontosabb szempont) a becsületesség egyik legfontosabb mércéje az igazmondás, szavahihetőség, a szavak és tettek összhangja. Rendkívül sokan éppen ezeket: az *őszinteség*, az *igazmondás*, a *hitelesség* értékeit nevezik meg az ember erkölcsi megítélésének egyik fő kritériumaként (és maguk elé állított követelményként is). A szavahihetőség és a viselkedés biztos stabilitása együtt alkotják a „*megbízhatóság*” eszményét. A megbízhatóság és a következetesség is alkotóeleme a „*hűség*” eszményének (ami ugyanakkor több is ezeknél, mert tartalmazza az emberi célkitűzésekben nagy szerepet játszó „totalitás-eszményt” is: a valakihez, valamihez való hűség a teljes odarendelődés kifejeződése).

Külön érdemes említeni a „*felelősség*” kategóriáját; ez erkölcsi kulcskategória számos interjúban. A „felelős” embernek van erkölcsi tartása, de ehhez e fogalomban erős hangsúllyal társul egyfajta közösségi magatartás is: a belsővé tett felelősségérzés az embereket összekötő közösség vállalásán alapul. Az ember mindig vagy egy konkrét közösségnek vagy az emberi Nem egészének felel cselekedeteiért; aki bármiért felelősséget vállal, ennek tudatában cselekszik. A „felelősség” fontosságát azért is hangsúlyozzák sokan, mert úgy látják, ennek vállalása ritkább a kellenénél, s így – az erkölcsi magatartás többi alapértékével együtt – ez is inkább egyes alternatív életstratégiák jellemzőjének tűnik, mintsem a reflektorfényben lévő magatartások sajátjának.

BELSŐ REND, EGYENSÚLY, BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG

Az erkölcsi tartást elválaszthatatlannak mondtuk a *belülről irányítottságtól*, s interjúalanyaink közül igen sokan maguk is deklarálják (mintegy József Attilához csatlakozva): „az én vezérem bensőmből vezérel”. Ez a belülről vezéreltség (amit szintén a közös vonások egyikének nevezünk) ugyanakkor alapja annak a belső rendnek, harmóniának is, ami viszont az interjúalanyok erejét adja. Szó volt már arról, hogy kiválasztóik sokszor

²⁰ A „méltóság” egyik megnyilvánulásformájának is tekinthető a „nagyvonalúság” értéke, s bár ennek nincs feltétlenül erkölcsi tartalma – lehet csupán gesztus szintű is –, a „nagylelkűség” vele érintkező értékével együtt egyes változatai révén nem csak ehhez az értékcsoporthoz, hanem a „jószág”-gal kapcsolatos értékek korábban említett csoportjához is sorolható.

éppen erre az (átlagból kiemelő) *belső rendre* figyelnek fel; az esetek nagy részében éppen ez a *belső harmónia*, *belső béke*, *lelki béke* teszi őket vonzóvá környezetük szemében. Nem kevesen meg is fogalmazzák, hogy ez az egyik legfontosabb érték az életben, erre mindenképpen törekedni kell. (Ez az érték maga is legalább két mozzanattól tevődik össze: fontos benne egyfelől a harmonikus, békés jelleg, de fontos az is, hogy mindez *rendszer* alkot, az egyén tapasztalatait és belső erőit képes rendszerré építeni és összhangba hozni, integrálni). Van, aki ebben azt hangsúlyozza, hogy az ember *önmagával legyen harmóniában*. (Nem kevesen a betegségeket is a belső rend megbomlásával magyarázzák.) Ez a gondolat, az ember belső harmóniájának középpontba állítása átvezet azokhoz a megfogalmazásokhoz, amelyek az egyén *önerejét* húzzák alá – különböző oldalról. Sokan helyezik arra a hangsúlyt, hogy az embernek legyen *önbecsülése*, (ebből következő) *öntudata*, *önmagába vetett hite*. Néhányan az eredményt, a *személyiséget* emelik ki; mások az önmagában megteremtett rend, harmónia alapfeltételét, az *önismeretet*, amelyet sok más szempontból is alapvető fontosságúnak tartanak. Az önmagával való egyensúlyban is szerepet játszik, de a saját személyiség fontosságának tudata is ráirányítja a figyelmet az *önkifejezés*, *önmegvalósítás* fontosságára, ami ugyanakkor már nem pusztán a belső rendteremtés, a belső erőkoncentráció része, hanem az egyénnek a környezethez kapcsolódását, belső rendjének kifelé-érvényesítését, hatását szolgálja. Az egyén önmegvalósításának törekvése fejeződik ki a *maradandóság*, a (tartós) *nyom-hagyás* – a mintánkba került alkotóknál értelemszerűen az átlagnál gyakrabban jelentkező – vágyában.

Az ember belső rendjét, harmóniáját az interjúalanyok egy csoportja a *test*, *a lélek és a szellem harmóniájaként* definiálja. (Ez gyakran abban az összefüggésben kerül szóba, hogy a mai világban kevesebb figyelem esik a lelki tényezőkre, illetve azokat nem törekednek egységben látni, és harmonikus együttműködésbe hozni a testi és szellemi mozzanatokkal). Másoknál a „*teljes életet élni*” eszményében fejeződik ki az, hogy az ember önmagával minden tekintetben azonosnak szeretné tudni magát. Van, aki az „*értelmes élet*” igényéről beszél. A „*teljes élet*” (egyik lehetséges) megvalósításaként merül fel annak fontossága, hogy az ember lehetőleg *minél többféle területen próbálja ki magát*”, az élete minél több síkon folyjék egyszerre. Amikor a társadalmak állapota kerül szóba, s néhányan az „*életminőség*” fontosságát emlegetik, ott is nagyrészt azt jelenti ez a kategória, hogy az embereknek módjukban álljon erre az (önmagukkal és a világgal) harmóniában lévő (s lehetőség szerint minél sokoldalúbb) életre. (Hasonló elvárást jelent a társadalommal szemben – az egyének önkiteljesítésének megfelelő körülmények biztosítására irányuló igényre utal –, amikor annak „*emberléptékűségét*” kéri számon).

Az ember belső rendje, harmóniája, belülről irányítottága túlbecsülhetetlen fontosságú, (és mindenképpen alternatív magatartás egy olyan korszakban, amelyben egyre növekszik a „kívülről irányított” életvitelek, magatartásformák aránya, s amely kor (legalábbis ami a gyakorlatot illeti) kevésbé tekinti alapértéknek az egyes emberek belső harmóniáját, a „teljes élet” igényét. A specializálódásra ösztönző elvárások nem kedveznek annak sem, hogy „az ember minél több területen próbálja ki magát”.

TANULÁS, TUDÁS, TEHETSÉG

Az egyes ember azonban nagyon sokat tehet azért, hogy minél gazdagabbá építse a személyiségét. Az egyik leggyakoribb, legtöbbek által képviselt érték a *tanulás*, az *önfejlesztés*. A tanulás értéke fejeződik ki abban

a többek által idézett mondatban, hogy „*az út a fontos* (nem a cél/megérkezés)”. Ez a gondolat persze sok esetben a keleti filozófiák belsővé tételét is tükrözi, s az „út” a spirituális elmélyülés, a jellem alakulásának folyamatát is jelenti, de ez elválaszthatatlan a tanuló, önfejlesztő attitűdtől.²¹ Az (állandó) tanulási folyamattal összefonódó érték az újítás, az *innováció* és az ennek eredményeként létrejövő új, „*korszerű*” *jelenségek* igenlése. (Ez az érték nem minden interjúalany számára egyformán érték, de az interjúalanyok egy csoportjának egyértelműen az). Minthogy zömében értelmiségekről, s közöttük is igen nagy arányban alkotókról van szó, nem meglepő sem a tanulás, sem az „új”, az állandó megújulás iránti vonzódás. Mint ahogy nem meglepő a *kreativitás*, a *tehetség* igen nagyarányú említése sem az igazán fontosnak tartott értékek sorában. Sokan a *tanulás célját, eredményét* tekintik lényeges értékeknek. Így kerül szóba a *műveltség*, a *társadalomismeret*, az *emberismeret*, a *tisztánlátás* fontossága. (Ezzel összefüggésben emelik ki néhányan a *realitással* való szembesülés jelentőségét). Mások olyan értékeket húznak alá, amelyek vagy az utóbbi évszázadok tudás-eszményéhez kapcsolódnak (mint például a *racionalitás* vagy a *tudományosság* értéke), vagy úgy kötődnek a szellemi tevékenységek képzetköréhez, mint magának a *szellemnek* az értéke, (amely minden szellemi tevékenység, tehát minden tanulás, alkotás, racionalitás, tudományosság és spiritualitás, ráción túli ihletettség és logikai építkezés, filozófiai elmélyülés és ironikus humor közös mozzanata). Az önfejlesztés céljai között is említhető, de a „teljes élet” igényéhez hasonló holisztikus szemlélet is megjelenik azokban a kijelentésekben, amelyek célként olyan értékeket húznak alá, mint az „*egészen látás*”, vagy a „*komplexitás*”, vagy éppen a „*rendszer szemlélet*” fontosságáról szólnak.

A tudás, a tanulás nem kizárólag az alternatív életstratégiák képviselői számára jelent értéket. Náluk azonban ez az értékcsoport is erős összefüggésben van a belső rend, a belülről irányítottág értékcsoportjával. A kulcsérték itt az *önfejlesztés*. (Míg a domináns diskurzusban az élethosszig tartó tanulás eszménye inkább egy olyan világképbe illeszkedik, amelyben értelmét a mindig változó elvárásokhoz való alkalmazkodás adja, aminek kulcsa *kívül* van az egyéneken; addig legtöbb interjúalanyunk esetében az önmagát fejlesztő egyén célja a világ *átlátása*; az „*egészen látás*” vagy a „*komplexitás*” érték jelzi, hogy az egyénnek *azért* van szüksége a tudásra, hogy *azt birtokolva, kézben tartva szuverén módon tudjon viszonyulni* a számára adott világhoz). Míg a tudások különbözősége vagy a tehetség innovatív tevékenysége akár dezintegráló hatásokat is indukálhat, az emberi tudás mindig az emberiség tudása, s amikor az egyén mások tudását elsajátítja, illetve amikor saját tudását, az általa átlátottakat, megosztja másokkal, ezzel (a közös tudáshoz közeledve, illetve másokat ahhoz közelítve) mindig integratív missziót is betölt.

(Érdekes, több interjúalanynál is megfigyelhető szemléleti sajátosság, hogy miközben gyakran hangoztatnak *predesztinációs* gondolatokat, az emberi élet eleve elrendeltségéről beszélve,²² ezt összekötik az ember *szabad akaratának* szerepével is, mint egyesek fogalmazzák: az ember mintegy „*behívja magának*” sorsának ezt vagy azt a fordulatát).²³

21 Egyik interjúalany a maga spirituális fogalomrendszerében úgy fogalmaz, hogy minden ember valamilyen tudással s egyszersmind küldetéssel érkezik a földre, ezt az egyedi küldetést kell megtalálni, a manipulált, mindennapokba süppedt étellel szemben autonóm életet élni, úgy, hogy az embernek rálátása legyen az életre; érezze, hogy minden percben tanulunk és mi is tanítunk valamit, s hogy az ember addig él, amíg tud újat mondani, amíg építi önmagát.

22 Akár Isten akaratának, akár például a karmának tulajdonítva ezt az elrendeltetést.

23 Hasonlóan szintetikus szemléleti jelleg nyilvánul meg abban is, ahogy például valaki azt a kettős követelményt fogalmazza meg, hogy az embereknek egymás felé nyitottabban kellene élni, de ugyanakkor befelé is fordulni, és választ keresni sorsuk értelmére: miért élünk, honnan jöttünk, miért jöttünk, hová tartunk?

KULTÚRA

A tudás értékéhez szorosan kapcsolódik, de annál tágabb, hiszen a magatartások minőségét is meghatározza a „kultúra”. Ezzel kapcsolatban sem csodálható, hogy zömében értelmiségi válaszadók számára ez is a gyakran kiemelt értéktartalmú fogalmak közé tartozik.

A „kultúra” képviselete egyszerre jelenti az európai értékek megőrzésének, továbbadásának igényét, (mint néhányan hangsúlyozzák, a jövőben különös erőfeszítéseket követel ez, hogy a fenyegető civilizációs válság ne sodorja el ezeket az értékeket), és a saját kultúra képviseletét. Mint többen kiemelik, az embernek mindenekelőtt meg kell ismernie a rendelkezésre álló kulturális hagyományt, tisztában lenni annak értékvoltával, s aztán büszkén képviselnie. Vannak, akik inkább az *európai* kultúra, mint őrizendő közös kincs vonatkozásában beszélnek a kultúráról, mások a (saját) *népi* kultúra ismeretének fontosságát emelik ki. Többeknél a két eszmény együtt hangsúlyozódik: az interjúalanyok egy része *több kultúra együttes ismeretének* szükségessége mellett érvel: ennek alapján jöhet létre – mondják – azután értékszintézis különböző kultúrák között, és ez a feltétele annak az autonóm, kritikai viszonynak is, ami azáltal alakul ki, ha valaki kívülről is rá tud látni az egyes kultúrákra. A kultúra ezekben a megfogalmazásokban a különböző *nemzeti kultúrák*, *kultúrkörök* egymásra hatásának összefüggésében szerepel, de a kultúra mint érték más szempontból is szerepet játszik az interjúkban. Gyakran hangsúlyozzák a *magaskultúra* értékét. Egyikük megfogalmazása szerint a kultúra olyan „kulcsok” rendszere, amelyek az ember fennmaradását biztosítják. De a „kultúra” kifejezés szóba kerül a *viselkedés*, az *érintkezés* kulturáltságával kapcsolatban is, a legtöbbször pedig különböző értékesnek tartott „*szubkultúrák*”, *szakmai kultúrák* összefüggésében említik. A „kultúra” mindegyik esetben olyan tényező, amelynek birtoklása az egyént „megemeli”, a közösséget összetartja (vagyis ami megint csak mindkét irányban alapvető integratív erő), s amelyet mindenképpen őrizni kell az igénytelenség terjedése és a kultúra szempontjait más szempontoknak (például a haszonelvnek) alárendelő szemlélet ellenében. S ami ilyképpen az alternatív életstratégiák megvalósításának egyik fontos tényezője lehet.

MINŐSÉGESZMÉNY

A *minőség* értéke szintén kiemelt szerephez jut az interjúkban. (Ami egyébként a „kultúra” értékétől is elválaszthatatlan, hiszen a „kultúra” megléte vagy hiánya is mindig *minőségi* kérdés). Egy dominánsan mennyiségelvű mainstreammel a háttérben (ami még a minőséget is *mennyiségi* kategóriákkal akarja mérni), a *minőségelv* az alternativitás egyik leglényegibb összetevője. Amikor válaszadóink a minőség fontosságát említik, persze a színvonaltalanság terjedése ellen is tiltakoznak, de egyúttal általában a minőségelv képviseletét is vállalják, (még ha ezt nem mindig előzi is meg tudatos elhatározás). A minőségelv egyszerre jelenti a színvonal-igényt és azt a szemléletet, amely mindent és mindenkit külön minőségnek tekintve önmagához mér, nem igyekszik (semmit és senkit) skatulyák Prokrusztesz-ágyába gyömöszölni. A minőség-értékkel több kapcsolódó értéket említhetünk együtt. Egyesek a *színvonal-tartás* feladatát tűzik önmaguk és mások elé, és az *elmélyülést* tekintik a minőség-emelés eszközének; mások *maximalistának* tartják magukat, s ez a „maximalizmus” is a minőségelv szolgálatát jelenti: a maximumot kihozni a saját minőség lehetőségeiből (s olykor másokból is).

MUNKA, KITARTÁS, AKARATERŐ

A maximalizmus sok esetben a *munka* igen nagy szerepével is együtt jár, s a munkához kapcsolódó értékek is sok interjújt jellemeznek. Talán nem kell megismételni azt az állításunkat, hogy interjúalanyainknál ez is más szemantikus mezőben helyezkedik el. Minthogy sok interjúalany számára a munkahajszja, a lélektelen munka az elutasított értékek között szerepelt, egyértelmű, hogy nem azt a fajta munkát helyezik magasra saját értékrendjükben, ami a számukra oly fontos lelki harmónia, szabadság, autonómia korlátja (és sok esetben ellene hat a számukra általában kiemelt fontosságú családi élet kiteljesedésének is). Nem az alattvalóként végzett, kényszerű munkát, amelyet megannyi állami és magán-alkalmazó igyekszik dolgozóira kényszeríteni, hanem az egyéb alapértékeikkel összhangban lévő, szabadon választott, az önmegvalósítást, a minőség fejlesztését vagy éppen a közösséget, mások segítségét szolgáló munkát. Amitől a munka elvben az emberiség egyik legfőbb integráló tényezője. A (fenti értelemben vett) *munkaszeretet* is sokakra jellemző, egyesek pedig éppenséggel a *munka szenvedélyével* jellemzik magukat. Különböző értékműltések egész sora rendezhető e köré a kulcsérték köré: egyrészt a sikeres munkavégzés olyan alapfeltételei, mint a *szorgalom*, a *munkabírás*, a *kitartás* (illetve a kitartás alapjául is szolgáló *akaraterő*, ami persze a munkán kívül számos más célkövető magatartásnak is eszköze.²⁴ Rokont érték a „*lelkierő*”, ennek még több kapcsolódása van az élet egyéb területeihez: az akaraterő – s főleg a lelkierő – az életben adódó nehézségek elviselésének biztosítójaként ugyancsak kulcsérték az alternatív életstratégiák megvalósításában). Másrészt említésre kerül néhány olyan sajátos érték, amelyek közvetlen elemei az eredményes munkának, mint a *tervszerűség*, a *fegyelem*, a *pontosság*, a *precizitás*. Éles határvonal a munkához kapcsolódó értékek és az általános személyiségvonások között nem vonható. Hiszen a fegyelem, a pontosság vagy a tervszerűség is nagyon sokféle viszonylatában segítheti az embert, és az interjúk jelentős részében is úgy hangzanak el, hogy *általános* értékeként, az embertől erkölcsileg elvárható (mindenesetre az interjúalanyok által önmaguktól elvárt) alapvető értékeként hatnak. (Itt említhetjük meg az „*alázat*” értékét is, ami szintén nagyon sok mindennel összefüggésbe hozható, és a vallás erkölcsi magatartásnak fontos pillére, az interjúk kontextusában azonban elsősorban a *hivatás iránti alázat* eszménye jelenik meg).

HATÁROZOTTSÁG, SZIGORÚSÁG

A fegyelmezett ember sokak szemében egyúttal kemény és *határozott*, mások a *szigorúságban* is ezt a jellemvonást látják kifejeződni. A szigorúságot többnyire abban a kontextusban említik, ahogy a gyerek találkozik vele: szülei később megértett (helyeselt, és gyakran felnőtt szerepkörükben általuk is példaként követett) szigorúságáról beszélnek. A „szigorúság” ebben az összefüggésben egyértelműen *erkölcsi* szigorúság is, a korábban már említett erkölcsi értékek következetes képviselője.

²⁴ A megküzdés képessége igen sok interjúalany számára fontos. Többen – az elkényelmesedett, erejét veszített individuumokkal szemben – annak alapján választanak életformát, annak alapján választanak maguknak tevékenységeket, hogy az erőt tud-e adni; azt hangsúlyozzák, hogy ezt a megküzdő képességet kell megerősíteni, megtalálni, újratanulni. Ezzel kapcsolatban kerül előtérbe egyeseknél a paraszti tudás, a népi műveltség és kultúra értéke; a természettel való kapcsolat, a tradíciók ismerete, a kooperáció – mert ezeket (elfeledett, háttérbe szorult tudásanyagként) e megküzdő-képesség forrásainak látják.

HAGYOMÁNYOK, BEÁGYAZOTTSÁG

A fegyelem, határozottság, szigorúság értékei főleg konzervatív értékrendekhez kapcsolódnak. Konzervativizmuson itt a hagyományos értékek védelmét, a múlt által létrehozott értékek, tradíciók tiszteletét értjük. Ilyen értelemben interjúalanyaink egy része ebbe a csoportba tartozik. Nagyon sokan beszélnek a *hagyományok* fontosságáról. Néhányan közvetlenül is (legalább részben) *konzervatívnak* nevezik magukat. (Bár vannak, akiket ebben alapvetően a nosztalgia vezet, sokan éppen a jelen kihívásaihoz próbálják a hagyományokban, a megtámadottnak és megóvandónak látott értékekben megtalálni az alkalmas eszközöket).²⁵ Nem kizárólagosan e szemlélet sajátja, de gyakran hangoztatott értéke a *tisztelet*: többen tartják a tisztelet általános gyengülését (s ezzel számos értékes tapasztalat elsikkadását) komoly társadalmi problémák egyik okának. A *hazaszeretet*, a *magyarság vállalása* szintén nem azonosítható a konzervatív alapállással, a múlt, a (nemzeti) hagyományok tisztelete azonban mindenképpen fontos része ennek is. A hagyományoknak tulajdonított fontosság több további érték választásának is forrása. Egyrészt a hagyományaira építő, múltjából nagy törések nélkül kinövekedő kultúra eszménye jelenik meg a „szervesség” ideájában. Másrészt a hagyományok tisztelete előtérbe helyezi az *autenticitás* értékét is: fontossá válhat, hogy a hagyománykövetés ezekhez a hagyományokhoz minél hűbb módokon, minél kevesebb torzítással történjék. A hagyományok az interjúalanyok jelentős részénél a helyi, lokális sajátosságok felé (vagy egyáltalán: a *lokalitás* felé) való fordulásban (a helyi értékek védelmében, helyi hagyományok őrzésében, élesztésében) nyilvánul meg (vagy abban is megnyilvánul). A hagyomány – amíg van, aki továbbélteti – mindig egy közösség összekötője (a közösségbe foglalva a hagyomány hajdanvolt elindítóit és közvetítőit is, s ezért a hagyományok őrzésének is mindig van integratív funkciója is.

Az értékek egy másik, de a fentiekkel érintkező csoportjában az ember *beágyazottsága* – vagyis magának az integráltságnak az értéke – kap hangsúlyt: a beágyazottság a világnak a gyors, hektikus változások, radikális változtatások által inkább megzavart, mint erősített rendjébe. Az idesorolható értékek közül kiemelkedik a *természetbe való beágyazottság*, a természettel harmóniában lévő életvitel, amit nagyon sok interjúalany tekint alapvetően fontosnak (és sokan próbálják vagy szeretnék életüket ehhez az eszményhez igazítani). Mások azt hangsúlyozzák, hogy az embernek az „*életet kell szolgálnia*”, illetve az életidegen létformákkal szemben követelnek „*életszerűséget*”. Ezekben a megfogalmazásokban is többnyire a természetre (és az ember természetére) rákényszerített, arra ártalmasnak tekintett civilizációs fejleményekkel szemben a természetes környezettel és a saját múlttal összhangban lévő, szerves fejlődés elve jelenik meg: a természeti (és természetes) lét lényegének tekintett „élet” itt az ipari társadalom és az elidegenedett, bürokratikus gépezetek „élettelenségével” kerül ellentétpárba. Az ipari civilizáció elgépiesedésével állítatik szembe a *kézművesség* eszménye (és a *kézügyesség* ehhez kapcsolódó felértékelése) is, amelynek főbb sajátosságait ebben az összefüggésben természetessége, életszerűsége, a múlt tapasztalataiban, hagyományaiban gyökerező módszerei, eszközei képviselik. (Persze más értékek is társulnak hozzá, mint például a kreativitás korábban említett értéke).²⁶ Végül ebben az értékcsoporthoz említhetjük az *erőforrások ésszerű (takarékos) használatára* figyelmeztető álláspontokat is, mivel (az erőforrások jövőjét borúlátóan megítélő jövőképek széles körben elterjedt hatása mellett) ennek szemléleti alapja is a *természettel harmóniában élő*, annak adományait tisztelő, nem tékozló ember eszménye. (Mint az

25 A kérdéskörhöz lásd: Wittrock, Kaelble, Eisenstadt in: Niedermüller et al. (2008)

26 A kézügyesség kiemelése és/vagy a kézművesség eszményének kiemelése számos interjúban felbukkan.

egyik interjúalany kifejti: meg kell becsülni az alapértékeket. Az emberek, mert hozzászórtak, természetesnek tekintik a tiszta ivóvíz, alapélelmiszerek jelenlétét, ám ezt egyáltalán nem lehet természetesnek tekinteni, jobban meg kellene becsülni ezeket az erőforrásokat, illetve ahol emberi munka biztosítja őket, megtermelésüket is. Alázattal kell viseltetni a természet iránt.)

LÉTBIZTONSÁG, EGÉSZSÉG

Ha már szóba került az emberi lét veszélyeztetettsége, itt érdemes megemlíteni azokat az értékeket, amelyeket tekinthetünk az e veszélyek keltette aggodalmak kifejeződésének is, bár sok esetben nem ilyen válaszreakcióról, hanem egyszerűen emberi alapszükségletek fontosnak tartásáról van szó. Ilyen alapszükséglet a *létbiztonság*,²⁷ aminek értékét válaszolóink közül is többen kiemelik. Ebben önmagában nincs alternativitás, hiszen a létbiztonság a mainstream képviselői számára éppoly fontos lehet, mint a mainstreamtől legtávolabbi életformák képviselői számára. Azért érdemes mégis ezt az értéket is megemlíteni az alternatív életstratégiák követőinek értéknívánításai között, mert sokan úgy látják, az egyik probléma éppen az, hogy a mindennapi életben érvényesülő folyamatok nem biztosítják a létbiztonságot a szükséges mértékben. Hasonló alapszükséglet az *egészség*: ennek kiemelésében igen sokféle attitűd nyilvánulhat meg, ezeknek is említésre méltó mozanata az, hogy miközben az egészség mindenki számára a legtermészetesebb módon a legfontosabb értékek egyike („csak egészség legyen”), a jelenleg preferált életformákat, a többség számára biztosított életfeltételeket az interjúalanyok egy része nem tartja igazán egészségesnek, az egészséget szolgálónak, s ha alternatív életmodellt próbál követni, ennek az alternativitásához az is hozzátartozhat, hogy: egészségesebb. Az egészséggel kapcsolatos érték az „*edzettség*” is, hiszen az egészség megőrzésének egyik legfőbb pillére éppen a testet (és a lelket) ellenállóképessé tevő edzettség lehet.

BÉKE, BIZTONSÁG, STABILITÁS

Létbiztonság nincsen béke nélkül: a *béke* az egészséghez hasonló általános értéke az emberiségnek. A béke megőrzését interjúalanyaink is természetesen alapszükségletként említik. Jónéhányuknál ez az emberiség békéjére vonatkozó kívánság elválaszthatatlan szemléleti egységet képez a mindennapi béketeremtés szükségletével, azzal a belső békével, amelynek vonzereje kiválasztásukban is szerepet játszott. A béke értékéhez szorosan kapcsolódik a *nyugalomé*, a nyugodt életé és a *biztonságé* (amelynek szükséglete túlterjed a létbiztonság imént említett fogalmán, mert míg abban alapvetően a nyomortól, illetve a közvetlen életveszély különböző fajtáitól való védettség szükséglete fogalmazódik meg, a biztonságszükséglet tartalmazza a mindennapi élet lényegi zavartalanságának vagy a szellemi tájékozódás megnyugtató lehetőségeinek igényét is). Kapcsolódik mindezekhez a *kiszámíthatóság*, *stabilitás* követelménye is (ami nem a viszonyok változatlanságának igényét jelenti, csak azt, hogy a változások az egyén által átláthatóan, alkalmazkodásuk megtervezését lehetővé tevő módon menjenek végbe). Ilyen értelemben merül fel az *állandóság* fontossága is. A *rend* igénye (ami persze az egyén korábban tárgyalt belső rendjének kivetülése is, társulhat a fegyelem vagy éppen a szépség értékéhez, gyakran pedig a hagyományból vagy a természettel való harmonikus együttélésből is következik) szintén összefügg a biztonságszükséglettel is. Érdemes végül még két olyan értéket megemlíteni itt, amelyek a válaszadók

²⁷ Lásd Messing–Ságvári (2012), Füstös (2002), Hankiss (2006, 2010).

biztonság-felfogásának részét alkotják, de sok más eddig sorra vett értékhez is kapcsolódnak. A „*mértéktartás*” éppúgy része a különböző etikákban nagy hangsúlyt kapó szélsőségesség-kerülésnek, mint az esztétikai törekvésnek, éppúgy érintkezik a fegyelem mint az (energiaforrásokkal való) takarékoság értékével, a méltóság értékével éppúgy, mint a belső rend értékével, s szerepet játszhat a társadalmi igazságosságban is. Az „*egyszerűség*” eszménye pedig éppoly szoros kapcsolatban van a természetesség ideáljával, mint az őszinteség követelményével; az emberléptékűséggel, az áttekinthetőség igényével éppúgy, mint a szelídség, tisztalelkűség értékeivel. Sokak szemében az „egyszerűség” a koncentrált és letisztult lényegét jelenti. (Gyakran éppen ezért tartják az úgynevezett „egyszerű embereket” a bölcsesség, a hatalmas felhalmozott tudások letéteményeseinek). Az „egyszerűség” számos interjúalany magatartás-eszménye, s ha ez sajátjukká vált, ez is sok esetben éppen olyan tulajdonság, amely az interjúalanyt környezete szemében kiemeli, különlegesnek láttatja a bonyolult intézményrendszerekkel átszótt, áttekinthetetlenül komplexsé vált társadalom, illetve a szerepjátások sokaságával terhelt személyközi viszonyok, agyonszofisztikált és túlbürokratizált kommunikációs formák közegeiben. (A túlbonyolított viszonyokkal, görcsös tervezgetéssel szemben kap hangsúlyt néhány válaszolónál a természetességgel, nyíltsággal, őszinteséggel érintkező *spontaneitás*-érték is).

Viszonylag sokan hívják fel a figyelmet az élettempó *lelassításának* szükségességére. Ebben a – mainstream egyre gyorsuló tendenciáival szembehelyezett – értékben is többféle attitűd találkozik. A „lassítás” célozhatja a kontemplatívabb magatartást, az élet szépségeiben való gyönyörködést, jelezhet a korábbi lassúbb ritmusú élet iránti nosztalgiát, része lehet az egészségesebb életre való törekvésnek, irányulhat egy elengedettebb, természetesebb életformára és így tovább. Interjúalanyaink is különböző összefüggésekben – de mindenképpen a „túlpörgés” ellentétéként említik ezt az értéket.

Sok további tulajdonság is megnevezésre kerül, ezek sorát még hosszan folytathatnánk, de végül is nem az volt a célunk, hogy *minden* egyes, az interjúban szereplő értéket felsoroljunk, azokat azonban mindenképpen megpróbáltuk hiánytalanul számításba venni, amelyekben szemléleti – az alternativitás szempontjából lényeges – jelentőséget látunk.

Végezetül azt is meg kell jegyeznünk, hogy természetesen számos olyan értékműveléssel is találkozhatunk, amelyek – mint ahogy e tanulmány bevezetésében már jeleztük – nem csak egybe esnek a mainstream által is képviselt értékekkel, hanem ezen értékek vonatkozásában az őket említő interjúalanyok szemlélete sem tér el a mainstreamtől. Végére is, fentebb mi is hangsúlyoztuk: az „alternatív életstratégiák” követőinek alternativitása is széles spektrumon ábrázolható: jelen vannak a mainstreammel inkább érintkező szemléletek éppúgy, mint az attól határozottabban eltérőek. Mindenki kora gyermeke lévén, a kor uralkodó értékei többé-kevésbé mindenkit megérintenek. (Például a mai társadalmat alkotó egyének jóval individualizáltabbak, mint egy nemzedékkel korábbi elődeik, s ez azokra is érvényes, akik leginkább képviselnek az individualizmus értékrendjével konfrontálódó alternatívát). Az egyoldalú, felfokozott versenyelvet, a *struggle for life* szemléletet ugyan a válaszolók többsége így vagy úgy elutasítja, (legalábbis túlzásait kritikával illeti); de a mi interjúalanyaink között is voltak olyanok, akik éppen a *versengés*, vagy az emberek közti ütközések, *konfliktusok pozitív hatásait* hangsúlyozták.

*

Összefoglalva az alternatív életstratégiák követői által legfontosabbnak tartott és a kor mainstreamjéből, a kortársak többségének életviteléből többé-kevésbé hiányolt értékeket, általánosan jellemző az autonóm, belülről vezérelt élet igénye; a belső rend; az (ezzel is összefüggő) örömképesség; a következetes erkölcsi magatartás; a minőségigény; a belső rend a legtöbb esetben náluk altruizmussal, a szeretet, a másokra való odafigyelés, a másoknak való segítség altruista készletével is együtt jár; értékrendjükben igen gyakran szerepet kap a hit valamilyen formája; a békességre, nyugalomra törekvés; gyakori a szociális érzékenység és/vagy a hagyomány, a környezet tisztelete. S minthogy a legtöbb interjúalany esetében érződik a szavak-gondolatok és az ember összhangja (a hitelesség), ezeket az interjúkat hallgatva éppen az a felemelő, hogy milyen sok olyan szuverén, belülről vezérelt ember van körülöttünk, akikből az emberiség legjobb lehetőségei sugároznak: a szolidaritás; a lelki kiegyensúlyozottság derűje; a személyiséggazdagító azonosulás (másokkal, eszmékkel); az aktivizáló lelkesedés; önmaga és mások jobba tételének, fejlesztésének, emelésének képessége.

Az uralkodó társadalmi rend, normarendszer, értékrendszer, a politikai hatalom és ezek szempontjainak olyan közvetítői, mint a média, értelemszerűen mindig integrálni – és persze a velük adekvát modellek jegyében integrálni – törekszenek a társadalom tagjait, s amíg érvényesül egy társadalmi rend, amíg domináns befolyással bírnak meghatározott politikai – irányzatok, amíg hatása van a médiának, addig ez többé-kevésbé működik is. Persze éppen a társadalmi rend ellentmondásai (hiszen nincsen olyan társadalmi rend, amelynek ne lennének ellentmondásai), a hatalmon lévő politika egyoldalúságai, a média torzításai és a társadalom mindezek által is felerősített megosztottságai rendre magukkal hoznak dezintegratív hatásokat is. Az alternatív életstratégiák által képviselt alternatív értékeknek éppen az adja a jelentőségét, hogy bennük, általuk *alternatív integrációs modellek* is megjelennek. Nem rendelkeznek ugyan a domináns társadalmi aktorok erejével, de – akárcsak azoknak – megvan a maguk erős irányító *magja* (belső vezérlése), s az ilyen (bővülésre, kisugárzásra, s ezáltal más elemek integrálására képes) mag megléte az integráló képesség legfőbb feltétele. Ha a társadalom (Castells és mások víziója szerint) a hálózatosodás irányába alakul, ennek éppen az a lényege, hogy mind több egyedi aktor válhat *hálózati csomóponttá*, s ezáltal fontos integrációs tényezővé. Ez esetben számolnunk kell azzal is, hogy a hagyományos tömegbefolyásoló centrumok, hatalmi központok, politikai szervezetek, tömegmédia integráló hatásai mellett egyre nagyobb szerepet játszhatnak a társadalom (a korábbiaknál sokkal „finomabb hangolású”) integrációjában is egyes „alternatív életstratégiák” erős kisugárzású képviselői.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 343–357.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról*. Századvég, Budapest.
- Andor M. (1987) *Dolgozat az iskoláról*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Andor M. – Liskó I. (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Pécs.
- Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.) (2007) *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Gondolat, Budapest.
- Antalóczy T. – Füstös L. – Hankiss E. (szerk.) (2010) *Magyarország kulturális térképe*. Magna Produkció, Budapest.
- Bagdy E. (2004) *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Barcza D. (2011) Szociálisan érzékeny design. *Kultúra és Közösség*, 2011/3, 49–54.
- Bauman, Z. (2003) *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég kiadó, Budapest.
- Beck, U. (2005) *Mi a globalizáció?* Belvedere, Budapest.
- Bell, D. (1976) *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, London.
- Beniger, J. R. (1986) *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, Cambridge–London.
- Bodóczy I. (2012) *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*. UKFA, Budapest.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat, Budapest.
- Bourdieu, P. (2001) *Előadások a televízióról*. Osiris, Budapest.
- Böröcz, J. (2010) *The European Union and Global Social Change*. Routledge, London – New York. <http://dx.doi.org/10.1086/656256>.
- Castells, M. (2006) *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Castells, M. (2007) *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra III*. Gondolat–Infonia, Budapest.
- Cosovan A. (2009) *Disco – Design kommunikáció*. Co&Co Communication, Budapest.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Olt G. (2012) *Átváltozóban*. ELTE –Eötvös Kiadó, Budapest.
- Csányi V. (2000) *Az emberi természet: humán etológia*. Vince, Budapest.
- Csányi V. – Miklósi Á. (szerk.) (2010) *Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Typotex, Budapest.
- Császi L. (2003) *Tévéeország és morális pánik*. Új Mandátum, Budapest.
- Cseh-Szombathy L. (1990) Családi viszonyok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport, 1990*. TÁRKI, Budapest, 487–500.
- Csikszentmihályi M. (2010) *Az öröm művészete. Flow a mindennapokban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Csizmady A. – Csurgó B. (2012) A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI–Argumentum, Budapest, 149–167.
- Debord, G. (2006) *A spektakulum társadalma*. Balassi, Budapest.
- Dupcsik Cs. (2012) Az integráció fogalma a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül. In Kovách Imre et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 243–262.
- Dúll A. (2010) *A környezetpszichológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest
- Eriksen, T. H. (2009) *A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)*. L'Harmattan, Budapest
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*. Napvilág, Budapest.
- Fülöp M. (2007) A sokarcú versengés. In Czigler I. –Oláh A. (2007) *Találkozás a pszichológiával*. Osiris, Budapest-
- Füstös L. (2002) Az értékrendszerek változása Európában. In Füstös L. – P. Táll É. – Szekeres T. (szerk.) *Európai Társadalmi Regiszter 2002*. MTA PTI – MTA SZKI, Budapest, 191–227.
- Gazsó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.

- Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.) (2006) *Ifjúságszociológia*. Belvedere, Szeged.
- Gerbner, G. (2000) *A média rejtett üzenete*. Osiris–MTA–ELTE, Budapest.
- Gereben F. (szerk.) (2009) *Vallásosság és kultúra*. Faludi Ferenc Akadémia, Budapest.
- Habermas, J. (2001) *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss E. (2002) *Új diagnózisok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. (2005) *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. (2006) *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. – Heltai P. (szerk.) (2010) *Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Médiavilág Kft, Budapest.
- Havas G. – Liskó I. (2006) *Óvodától a szakmáig*. Oktatókutató – Új Mandátum, Budapest.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Post-modernization*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Kamarás I. (1989) *Lelkierőmű Nagymaroson*. VITA, Budapest.
- Kamarás I. (2003) *Kis magyar religiográfia*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1983) *Értékrendszereink*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Túlélési stratégiák*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2013/a) *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Typotex, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2013/b) *A szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Kopp M. és társai (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996/2.
- Kopp M. – Kovács E. (szerk.) (2006) *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kovács I. és társai (szerk.) (2012/a) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI–Argumentum, Budapest.
- Kovács I. (2012/b) *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, Budapest.
- Ladányi J. – Csanádi G. (1983) *Szelekció az általános iskolában*. Magvető, Budapest.
- Ladányi J. – Széleányi I. (2002) *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában*. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 72–94.
- Lasch, Ch. (1996) *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lányi A. (2007) *A fenntartható társadalom*. l'Harmattan, Budapest.
- László E. (2008) *Világváltás. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Messing V. – Ságvári B. (szerk.) (2012) *Közösségi viszonyulásaink: a családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. MTA TK SZI, Budapest.
- Molnár T. (1996) *Az értelmiség alkonya*. Akadémiai, Budapest.
- Neményi M. (1999) *Csoportkép nőekkel*. Új Mandátum, Budapest.
- Neményi M. – Takács J. (2005) Változó család, változó politikák. *Szociológiai Szemle* 2005/4, 3–35.
- Niedermüller P. és társai (szerk.) (2008) *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Nyitott-könyv l'Harmattan, Budapest.
- Noëlle-Neumann, E. (1984) *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion – Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.1177/016224398501000319>.
- Novák Á. (2011) Öko-otthonok. *Kultúra és Közösség*, 2011/3, 29–48.
- Oláh A. (2005) *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Trefort, Budapest.
- Popper P. – Ranschburg J. – Vekerdy T. (2009) *Az erőszak sodrásában*. Saxum, Budapest.
- Ranschburg J. (2012) *Félelem, harag, agresszió*. Saxum, Budapest.
- Rosta G. (2009) *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején*. Leviter Kft, Budapest.
- Rokeach, M. (1984) *A nézetek rendszerének szerveződése*. In Hunyady Gy. (szerk.) *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest, 469–490.

- Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Ságvári B. (2011) A Net-generáció törésvonalai. Kultúrafogyasztás és életstílus-csoportok a magyar fiatalok körében. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.) *Arctalan nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 123–136.
- Ságvári B. (2012) Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 63–83.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 2000/1,2, 135–157.
- Somlai P. (2013) *Család 2.0*. Napvilág, Budapest.
- Szalai E. (2011) *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–50.
- Szentpéteri M. (2010) *Design és kultúra (befogadó design-kultúra)*. Építészfórum, Budapest.
- Széman Zs. (2012) Infokommunikáció – A tartós gondozást igénylő idősök társadalmi integrációjának új eszközei. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 412–427.
- Szirmai V. (2007) A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 2007/6, 740–758.
- Tardos K. (2012) Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 221–243.
- Terestyéni T. (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédétől az Internetig*. Typotex, Budapest.
- Tomka M. (2010) *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában*. Akadémiai doktori értekezés.
- Tóth O. (2012) Társadalmi integráció és család. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 369–383.
- Török E. (2006) Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán. *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 111–130.
- Utasi Á. (2004) *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest.
- Utasi Á. (2008) *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre*. Új Mandátum, Budapest.
- Vekerdy T. (2001) *Gyerekek, óvodák, iskolák*. Saxum, Budapest.
- Voigt V. (2006) *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*. Timp, Budapest.
- Wallerstein, I. (1998) *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*. The New Press, New York.
- Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.